

KİTÂB-I TERCÜME-İ TEZKİRE-İ DÂVÛD Fİ İLMİ'T-TİBB

Meryem ARSLAN*

ÖZET

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yararlanılan ilk üç tıp kitabından biri olan *Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmî't-Tıbb* adlı eser tanıtılmaya çalışılacaktır. Bu eser, Dâvûd-ı Antâkî tarafından 16. yüzyılda yazılmış *Tezkiretü Uli'l-Elbâb Ve'l-Câmiü'l-Acebü'l-Ucâb* adlı eserin 3. bâb'ının 17. yüzyılda Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî tarafından yapılmış çevirisidir. Bu çevirinin tek nüshası bulunmaktadır. Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi 566 numarada kayıtlıdır.

Anahtar Kelimeler: Tıp, tarihî tıp kitabı, sözcüğü, Klasik Osmanlıca, Dâvûd-ı Antâkî, Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî

ABSTRACT

In this study the work called *Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmî't-Tıbb* which is one of the three medical book benefited in the Ottoman Empire Period will be tried to be introduced. This work is a translation of *Tezkiretü Uli'l-Elbâb Ve'l-Câmiü'l-Acebü'l-Ucâb* written by Davud-i Antaki in 16th century and made 3. part by Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî in 17th century. There is only one copy of this translation. This copy is recorded with the number 566 in Süleymaniye Library.

Key Words: Medical, the book of medicine history, vocabulary, Classical Ottoman Turkish, Dâvûd-ı Antâkî, Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî

Giriş

Gerek Türkiye gerekse dünya kütüphanelerinde araştırılmayı, günümüze kazandırılmayı bekleyen Osmanlı Türkçesiyle yazılmış binlerce eser bulunmaktadır. Bunların tamamı incelenmeden Türkçenin söz varlığı, gramer özellikleri, ifade kabiliyeti hakkında doğru ve kesin yargılara ulaşmak mümkün değildir. Yine Türklerin edebî ve sanatsal özellikleri yanında, bilime hizmetlerinin ortaya konulması, bilime verdikleri değerlerin anlaşılması için de bu çalışmaların yapılması gerekmektedir. Sözelimi çalışılacak herhangi bir tıp eserinin dil çalışmaları ve tıp yanında eczacılık, coğrafya hatta tarih, felsefe, kimya, fizik, kültür tarihi (eserin yazıldığı dönemde sağlıkla ilgili hassasiyetler, dönemin sağlık anlayışı vb. bakımlardan) gibi bilimlere de veri sunduğu düşünülürse bu eserlerin çalışılmasının değeri bir kez daha anlaşılacaktır. Bu çalışmanın temel amacı da *Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmî't-Tıbb* isimli tıbbî eserin bilim dünyasına kazandırılmasını sağlamak ve söz varlığının ağırlıklı noktalarını belirlemektir.

Günümüzde Türkiye'de, özellikle son on yılda, el yazması tıp metinleri üzerine yapılan çalışmaların arttığı gözlenmektedir. Yapılan bu çalışmayla, bu tıp metninin

* Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Türkçenin tıp tarihindeki ve diğer tıp metinleri arasındaki yeri ve önemi de ortaya çıkacaktır. Nitekim Dâvûd-ı Antâkî'nin eserinin, bitki isimleri, ilaç hammaddeleri bakımlarından kendisinden önceki tıp metinleri kadar çağdaşı tıp metinlerinden de zengin olduğuna dair görüşler vardır (Erdemir, 1994, s. 26-27). Tıp tarihçilerinin ortak görüşlerine göre, İbn-i Sina'nın *Kânûn* kitabında 800'den fazla ilaç hammaddesi bulunurken, Dâvûd-ı Antâkî, kısaca *Tezkire-i Dâvûd* olarak bilinen eserinde 1700'den fazla ilaç hammaddesi tanıtmıştır. Bundan dolayı, Dâvûd'un eserinde geçen bitki isimlerinin çoğuna şimdiye kadar çalışılan tıp kitaplarında rastlanmamaktadır. Hatta bu kelimelerin çok büyük bir bölümü, Türkçenin tarihî söz varlığını betimleyen kimi sözlüklerde de (Meninski'nin, Tietze'nin sözlükleri gibi) yer almamaktadır. O halde şöyle bir amaç kendiliğinden ortaya çıkmış olmaktadır: Mustafa El-Gûrânî tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilen *Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmi't-Tıbb*'in günümüz araştırmacılarının dikkatine sunulmasıyla, çeşitli alanlarda kullanılabilecek zengin içerikli (çoğu sıra dışı ve genel dilde yer almayan 1700 madde başı kelimeyi aşan) bir sözlüğe de kavuşulmuş olacaktır.

Türkçenin bütünlüklü tarihî tıp terminolojisinin, bu konuda az ya da çok veri sunan Orhun Kitabeleri'nden Uygur metinlerine, Uygur metinlerinden Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi sahalarına uzanan bir yelpazede yapılacak geniş kapsamlı bir çalışmayla ortaya konulabileceği açıktır. Bu eser, böylesi bir çalışmaya en çok malzeme sunabilecek eserlerden biri olması bakımından da son derece değerlidir.

Dâvûd-ı Antâkî'nin Hayatı

16. yüzyılda yaşamış olan (Miladî 1541 (?)-1599) Dâvûd-ı Antâkî, İslam tıp tarihinin en tanınmış tabiplerinden ve müelliflerinden biridir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen hekim, Kuzey Suriye İdlip Eyaleti'nin 12 km. kuzeydoğusunda bulunan Feva köyünde doğmuş ve Miladî 1599 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Doğuştan kör olan hekim, bazı kaynaklara göre sonradan kötürüm olmuştur. Habibi Neccar'da bulunan Dergah'a gitmiştir. Orada bulunan İranlı Şeyh Muhammet Şerif, Dâvûd-ı Antâkî'deki olağanüstülükleri görmüş ve onun kötürümlüğünü tedavi etmiştir. Hekim kendisini iyileştiren İranlı Muhammet Şerif'in derslerini çok önemsemiş ve ondan mantık, fizik ve tıp dersleri almış; Batı kaynaklarının okunması için gerekli dil olan Yunanca'yı öğrenmiştir. Böylece Antakî, Galenos, Sokrates gibi düşünürlerin eserlerini okumuş ve çalışmalarında bunlardan yararlanmış (İA C 1, 1977, 454-456; AB C 7, 1986, 23-24; Karasu M., Nazik S., 2009; Muhibbî, (t.y.), 141).

Zamanındaki doktorların başı, ilimlerin üstadı, zamanının efsane kişisi diye bilinen hekime Antakya'da doğduğu için *Antakî*, anadan doğma kör olduğundan dolayı da *Darîr* ve *Ekmeh*, bilgisinin genişliği ve zekâsının parlaklığından dolayı *El-Basîr* lakapları verilmiştir. *Ucûbetu'd-Dehr* "Zamanın Harikası" vasfı ise, körlüğüne rağmen gerek tıp gerek astronomi ve gerekse fen bilimlerinde üstat sayılacak dereceye geldiğini göstermek için kullanılmıştır (Muhibbî, (t.y.), 141).

Yaşadığı dönemlerde yeterince Türkçe kaynaklara geçmeyen Antakî, Antakya'da halk arasında efsanevî bir şekilde yaşamaya devam etmektedir. Onun yaşayan efsaneleri Antakyalı hekim E. Kızıldağlı tarafından derlenip yayımlanmıştır (Kızıldağlı, E., 1950, 153-154).

Dâvûd-ı Antâkî'nin Eserleri

58 yaşında vefat ettiği tahmin edilen Dâvûd-ı Antakî'nin tıpla ilgili 29 ve felsefe, geometri ve astronomi gibi alanlarla ilgili 23 olmak üzere toplam 52 eseri bulunmaktadır. Onun ününü sağlayan en önemli eseri kısaca *Tezkire-i Dâvûd* olarak bilinen *Tezkiretü Uli'l-Elbâb Ve'l-Camiü'l-Acebü'l-Ucâb*'dir. Bu eser, M. 1568-69'da Şam'da yazılmaya başlanmıştır (Sarman, MA., 2014, 19). Bu eserin Türk ve dünya kütüphanelerinde 170'den fazla yazma nüshası bulunmaktadır (Sarman, MA., 2014, 219). Yazarın kör olduğu düşünülürse onun kendini farklı alanlarda geliştirmesi, o alanlarda bazıları birden fazla cilt olacak şekilde eserler vermesi daha da anlamlı bir hal almaktadır. Çünkü, onun bu alanlarla ilgili kitapları nasıl okuduğu, bitkilerin özelliklerini görmeden nasıl sayabildiği, yaptığı ilaç karışımlarını nasıl ayarlayabildiği gerçekten çok şaşırtıcı bir durum olarak dikkati çekmektedir. Ayrıca, Dâvûd-ı Antâkî, ilk defa sifilisin civa ile tedavi edilmesinden bahsetmiştir. Yine ilk defa gonore yani belsoğukluğu için "*dâû'l-nokta*" terimini kullanmıştır. Gonorenin sebebi, gonokok ismi verilen yuvarlak kahverengi bakterilerdir (Zakkur, 2009, s. 82-86). Görmeyen birisinin sözü edilen bakterilerin yaptığı, bu kahverengi noktaları seçmesi ve isimlendirmesi şaşırtıcıdır.

Dâvûd-ı Antâkî'nin diğer eserleri şunlardır:

Tıpla ilgili eserleri:

Behcetü'n-Nazır ve Nüzhetü'l-Hatır,

Bugyate'l-Muhtac Fi'l-Mücerreb Mine'l-İlac,

Dusturu'l-Acaip,

El-Behce Ve'd-Dürre,

El-Müfîd Fi't-Tıbb

El-Malikî Fî Tıbbe'l-Mülûk,

El-Manzum Fi't-Tıbb,

Elîfiye Fi't-Tıbb,

En-Nüzhetü'l-Mübhice Fî Teşhizi'l-Ezhânı Ve'l-Emzice,

Gayetü'l-Merâm Fi't-Tıbb,

İltiksa E'l-İlel Ve Meşafî E'l-Emraz Ve'l-İlel Veya İstiskau'l-İlel Fi't-Tıbb

Veya İstiksa

Keşfe'l-Hümûm,

Kıfayetü'l-Muhtac Fî İlmi'l-İlac (Nazm Kıfayetü'l-Muhtac Fî İlm Ahkamü'l-

İlac,

Mecma'u'l- Menâfi'i'l-Bedeniyye (Camiü'l-Fevaidü'l-Bedeniyye şeklinde de geçer.),

Mücerrebat Fi't-Tıbb

Muhtasar Fi't-Tıbb,

Nabza Fi'l-Fasd Ve'l-Hacama,

Nabza Min Müellefât Dâvûd bin Ömer E'l-Antakî,

Nazm-ı Kânûnçek (El-Kanun E's-Sagir),

Nüzhetü'l-Ezhan Fi İslahi'l-Ebdan,

Risaletün Fi Islah El-Ayn,

Risaletün Fi's-Sinnî ve El-Müzacü'l-Barid,

Risaletün Fi's-Sinni Es-Salisi ile Ahiri'l-Umr,
Risaletün Fi't-Tıbb En-Nefsî,
Risaletün Fima Yeteallaku Bi's-sefer Mine'l-Mesail E't-Tıbbiye,
Tabakatu'l-Hukema Ve Lataifu'l-Etibba,
Tezkiretü Uli'l-Elbab Ve'l-Camiü Li'l-Acebi'l-Ucab,
Tuhfetü'l-Bekriye Fi Ahkami'l-İstihmam (Et-Tuhfetü'l-Bekriyye fî Ahkâmi'l-
İstihmâmi'l-Küllîye Ve'l-Cüz'îyye),
Vasfatu Macun Munaşşit,
Felsefe, astroloji, mantık, geometri ve psikoloji üzerine eserleri:
Kitabü'l-Nevâdir,
Kitabü'l-Kihlî'n-Nefis,
Kitab Şerhü Ebyatü's-Suhreverdi,
Şerhu Kasideti'l-Ayniyye,
Gayetü'l-Merâm Fi'l-Mantıkı Ve'l-Kelam,
Risale Fi't-Tayrı Ve'l-Ukab,
Risâle Muhtasara Fi'l-Cebr,
Ziyetü't-Tarus Fi Ahkami'l-Ukulı Ve'n-Nüfûs,
Risâle Fi'l-Hey'e,
Tezyinü'l-Esvâk Bi-Tafsili Eşvaki'l-Uşşak,
El-Keşf Ani'l-Müşkilât
Şiirlerinden bir kısmı ise *Silafetü'l-Asr*'da yayımlanmıştır (Adivar, 1977, s. 455; Erdemir, 1994, s. 26-27; İhsanoğlu-Şeşen vd., 2008, s. 197-215).
Mevaldî (2009)'nin çalışmasından öğrenildiğine göre, hekimin başka eserleri de vardır. Nüshaları hakkında bilgi edinilemeyen bu eserler şunlardır:
Enmuzec Fi İlmi'l-Felek,
Risaletü'n Fi İlmi Ahkamü'n- Nücum,
Risaletü'l-Harekât,
Risaletül Huyuli Ve's-Sura,
Risaletü'l-Kevn Ve'l-Fesad,
Analotika E's-Sugra,
Kavaidi'l-Müşkilat,
Lataifu'l-Minhac Veya Lataifu'l-Münhac Fi't-tub,
Risaletu'l-Ecram E's-semaviyye,
Es-Semau Ve'l-Alem,
Risaletun Fi El-heya Veya Risaletü'n Fi İlmi'l-Heya Veya Risaletün Fi İlmi'l-
Felek (s. 19-26).

Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî'nin Hayatı

Dâvûd-ı Antâkî'nin kısaca *Tezkire-i Dâvûd* olarak bilinen eserini, 17. yüzyılda Sultan İbrahim'in veziri Kemankeş Mustafa Paşa'nın isteği üzerine Osmanlı Türkçesine çeviren Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî hakkında bilinenler, yalnızca çevirdiği eserle sınırlıdır. Bu bilgilere göre 1640 yılında hayatta olan mütercim, Mısır'da bir devlet adamının himayesinde yaşamaktadır. Mısır'a Gûrân şehrinde gittiği düşünülen mütercim kimya alanında uzmandır (Sarman, 2014, 25).

Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmi't-Tıbb

Bu eser, Dâvûd-ı Antakî'nin *Tezkiretü Uli'l-Elbâb ve'l-Camiü'l-Acebü'l-Ucâb* isimli Arapça eserinin 3. bâb'ının çevirisidir. *Tezkiretü Uli'l-Elbâb ve'l-Camiü'l-Acebü'l-Ucâb*, birinci ciltte 344, ikinci ciltte 209 sayfa olmak üzere toplam 553 sayfadan oluşmaktadır. El-Gûrânî, bu eserin 34-342 sayfaları arasında yer alan 3. Bâb'ının (yaklaşık 308 sayfanın) çevirisini yapmıştır. Bu bâb, *hurûf-ı heca* “alfabetik” sırasına göre verilmiş olan ilaç yapımı ve hammaddelerinin tanımlandığı bölümdür.

El-Gûrânî, Arapça nüshadaki birinci, ikinci ve dördüncü bâblarının tıp bilimiyle ilgili zaruri bilgiler içermediğini düşünerek çevirmemiş, bunu da girişte şu şekilde dile getirmiştir: “(15) *ammâ dibâcesinde olan üavâeid ve üavânin ehemmi-øaryriyyâtta olmaduâ ecilden terk (16) idüp ibtidâ'en öurj-fı hecâ ile yazılanlara şürÿe ittik. Ümiödür ki öayyız-ı üabyilde (17) vâüie olup müntefaün-bih ola ve bi'l-lâhi'l- tevfü*” Bu eksiltmenin biraz da eserin hacimli olmasından kaynaklandığı tahmin edilebilir. 308 sayfa olan 3. bâb'ın 363 varak yani 726 sayfa olarak çevrildiği düşünülürse buna ihtiyaç duyulmasının nedeni kendiliğinden anlaşılabilir olacaktır (Sarman, 2014, 26). Yoksa, eser çok hacimli olacaktır.

Eser, esas olarak 363 (2a-364a aralığında) varaktır. Eserin başında *Tezkire-i Tercüme* yazılı bir sayfa, küçük bir Farsça manzum parça ile birlikte üç beyitlik küçük bir Türkçe manzum parça ve varak sayısını belirten bir açıklama ile eser isminin (*Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmi't-Tıbb*) bulunduğu bir sayfa bulunmaktadır. Kimin tarafından yazıldığı belli olmayan bu manzum parçalarla, küçük mensur parça, eserin çeviri yazısında ilgili sayfada dipnotlarla betimlenmiştir. Eserin her bir sayfasında 21 satır (2 sayfa'da 20 satır) yer almaktadır. Metin harekeli ve genel olarak okunaklı bir nesih yazısıyla istinsah edilmiştir. Şu ana kadarki incelemelerle, metnin Dâvûd-ı Antakî'nin Arapça yazmış olduğu *Tezkiretü Uli'l-Elbâb ve'l-Camiü'l-Acebü'l-Ucâb* isimli eserinin tek Türkçe yazma nüshası olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Erdemir, 1994, s. 26; Mevaldi, 2009, s.21).

Eser, besmele, Allah'a hamd ve Hz. Muhammet, ailesi ve ashabına salat u selam ile başlar. Sonra Sultan İbrahim Han, veziri Kemankeş Mustafa Paşa, Kemankeş Mustafa Paşa'nın Mısır'da divan kâtibi olan Ahmet Efendi övülür. Bu bölümden sonra mütercim de kendisinin kimya ile ilgilendiğini ve eserin Türkçeye çevrilmesi için Ahmet Efendi tarafından, Hicri 1050/ Miladi 1640 yılında görevlendirildiğini ve eibâret-i müşkil'ler “zor ibareleri” ve iâulâóAt-ı âaribe'leri “garip terimleri” bulunan bu eseri Allah'ın inayetiyle çevirmeye başladığını belirtir. 363 varak olan bu çeviri de “Allah Sübhane ve Teala, doğruyu en iyi bilendir. Bu kitap Allah'ın yardımı ve onun güzel muvaffakiyetiyle Rebiüssaninin 28. Günü olan Cuma'nın sabahında, peygamberin hicretinin 1052. yılında (Miladi 26 Temmuz 1642) tamamlandı.” açıklamasıyla bitirilir. Verilen tarihlerden anlaşıldığına göre eser yaklaşık iki yılda çevrilmiştir.

Metnin genel görünümü ve kurgusu ile ilgili bilgiler şöyle sıralanabilir. Eserde madde başı olarak geçen bitki, hayvan ve cevher isimleri, “*Alÿsen: YÿnÂni'dir. Ricli'l-âurÂb daöi dirler. Ve Miâir ehli cezerü's-şeyüAn dirler. Ve ŞAm ehli öaşışü's-süluöfAt dirler. èArabca mübriyü'l-keleb dirler*” (2b/18-19); “*Acâü: èArabca öÿö dirler. Türkce şeft-Âly dirler*” (6a/9). şeklinde varsa Arapça, Farsça, Yunanca, Süryanice ve Türkçe karşılıkları ile verilmiştir. Ayrıca, Irak ehli, Mısır ehli, Şam ehli şöyle der gibi ifadeler de kullanılarak kelimelerin yöresel isimleri de verilmiştir.

Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmi't-Tıbb'da, sıklıkla “*Ve ol kimse dimiş eyüsü sarusıdır*” (35a/17); “*Ve anın yuıarusın saóú idüp acı bÂdÂmila şefÂdır bevÂsire ve sÂyir maüèada eger aña serpseler bir müdÂr edhÂndan ãõnra*” (37a/15-16) şeklinde devrik cümleler kullanılmıştır. Bundan dolayı, eserin okunması esnasında devrik yapıları dikkat edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, bazı cümlelerin anlamsız olduğu izlenimi doğar.

Eserde yer alan bazı madde başlarındaki açıklamalar, “*ÂõÂni'l-cedi: E'l-kebir min-lisÂni'l-óameli*” (8a/15); “*ÂõÂne'd-dübb: Mine'l-byâir*” (8a/15) şeklinde Arapça özgün şekliyle verilmiş ve çevrilmemiştir. Bunun mütercimim çeviremediği veya hakkında herhangi bir bilgi sahibi olmadığı parçalar olduğu düşünülmektedir.

Eserdeki bazı madde başlarının altına, utruc “ağaç kavunu”, urz “pirinç”, erneb “tavşan” da olduğu gibi o maddenin Türkçe ismi yazılmıştır. Madde başlarının altında verilen bu Türkçe isimler, eserin yazı stilinden farklı olarak küçük talik harflerle yazılmıştır. Bundan dolayı bu açıklamaların bir başka kişi tarafından eser üzerine sonradan eklendiği izlenimi doğmaktadır.

Eserdeki “*Óekim dir ki ol, bizim èindimizde baãalı'l-óayye dimekle maeryfdır*” (48a/9); “*Óekim DÁvyd (10) dir ki bizim èindimizde aña elbiri dirler*” (49a/9); “*Ve mü'ellif dir ki bizim iótiyÂr ittügümüz óabbü'l-ârdan altı*” (68b/14); “*Ve Óekim DÁvyd dir ki bizim diyÂrımızda óarâi'n-nil (13) dirler*” (215b/12); Bu “*èibÂretler kimiyÂ èilmine müteèallúdır*” (39a/15); “*Ve bu èibÂretler simiyÂ èilmine müteèallúdır*” (50b/20); “*vallahü aèlem bi'â-âvÂb*” (203b/21) şeklinde geçen bazı açıklamalar eserin Arapça aslında bulunmamaktadır. Mütercim, metnin özelliğini bozmayacak şekilde kendinden de eklemelerde bulunmuştur. Bundan dolayı çeviri, eserin birebir çevirisi değildir.

Eserde ilaç hammaddeleri, dört unsura ve bitkilerin etki derecelerine göre anlatılmaktadır. Bundan dolayı metinde sık sık ilaç hammaddelerinin *barid*, *huşk*, *ratib* ve *har* özellikleri ile *birinci dereceden*, *ikinci dereceden*, *üçüncü dereceden* ve *dördüncü dereceden* ile *birincinin evvelinde*, *ikincinin ahirinde*, *üçüncünün vasatında* ifadeleri yer almaktadır. Dönemin tıp anlayışı ile ilgili olan bu ifadelerin ilgili yerlerde açıklaması yapılmıştır.

Metinde bazı ek uyumsuzlukları tespit edilmiştir. Ek uyumsuzlukları, Eski Anadolu Türkçesi ve Harezmi Türkçesi metinlerinde Türkçe kelimelerde sıklıkla görülmektedir. Metnimizde Arapça ve Farsça kelimelerde de bu tür uyumsuzluklar görülmektedir. Bu uyumsuzlukları göstermek tezimizin ana amacı olmadığı için biz bu konuya değinmekle yetindik. Metinde geçen ek uyumsuzluklarından bazıları şunlardır:

ãarulik (124b/6)
acılık (40b/4),
úabölik (127a/8),
òastelikde (129b/6),
òušklikde (141a/15),
aàulikden (147b/21),

beyÂölik (188a/21),
úAbölik (192b/5),
şÂdiliú (62b/21),
ekşilnú (73a/19),
fesÂdligin (9b/8-9),
úutdügi (330b/14).

Ek uyumsuzluğu bulunan bu kelimelerin bazısının metinde ek uyumuyla yazıldığı da gözlenmiştir:

<i>acılu</i> (14b/2)	<i>úabølu</i> (14b/2)
<i>aàulu</i> (53a/15)	<i>beyÀøluída</i> (58b/11)
<i>azacı</i> (84a/4)	<i>aàulu</i> (53a/15)

Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmi't-Tıbb'da bazen bir kelime bazen de bir ibare sığacak boşluklar bulunmaktadır. Konunun akışını bozmamak ve ifadelerin doğru anlaşılmasını sağlamak için, bu boşluklarda yer alan ifadeler metnin orjinalinden Arapça bilenlerin yardımıyla bulunmuş ve ilgili yerlerde açıklanmıştır. Boşluktaki ifadeler bulunmaya çalışılırken bazı satırların çevrilmediği veya bazı kelimelerin yanlış yazıldığı fark edilmişse bu durumlar da olabildiğince belirtilmiştir. Nüshada geçen ve okunamayan kelimeler de Arapça nüsha ile karşılaştırılarak okunmaya çalışılmış ve ortaya çıkan farklı durumlar yine gösterilmiştir. Bundan dolayı, çalışmada sınırlı da olsa Arapça nüsha ile karşılaştırmalar yapılmıştır.

Bu eserin incelenmesiyle elde edilen sonuçlar aşağıda verilecektir.

Sonuç

Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî, *Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmi't-Tıbb* adlı tıbbi eserin mütercimidir. Hayatı hakkında bilinenler çevirdiği eserle sınırlı olan mütercim, bu eseri, Dâvûd-ı Antakî'nin *Tezkiretü Uli'l-Elbâb Ve'l-Câmiü Li'l-è Acebi'l-èUcâb* isimli meşhur Arapça eserinden 17. yüzyılda çevirmiştir. Ancak, bu kitap, bu eserin tamamının çevirisi değildir. Çeviri, Arapça eserin 3. bâbı ile sınırlıdır. Bugün, 1642 yılında Arapçadan Türkçeye çevrilen eserin tek nüshası bilinmektedir. O da Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu'nda 566 numarada kayıtlıdır.

Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü I kitabında, çalışılan eserin bir nüshasıymış gibi gösterilen "Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu 567 numarada" kayıtlı eser, çalışılan eserin bir nüshası değildir. Bu durum, eserlerden yapılan karşılaştırmayla ortaya konulmuştur.

Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî, eserin çevirisinde madde başı kelimelerin Türkçe karşılıklarını çok büyük oranda vermemiştir. Eserdeki kelimelerin çoğu olduğu gibi aktarılmıştır. Eserde verilen birkaç Türkçe karşılık eserin orjinalinde Dâvûd-ı Antakî'nin yaptığı açıklamalardan ibarettir. Bunun dışında, 86 kelimenin Türkçe karşılığı, eserden yararlanan okuyucu veya okuyucularca veya belki de mütercim tarafından kırmızı mürekkeple yazılan madde başlarının altına talik yazı tipiyle verilmiştir. Bunlar, ilgili yerlerde dipnotlarla açıklanmıştır.

Dönemin aynı zamanda kimyageri olan Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî, ilk çevirisi ile bilim literatüründe yer almış ve kimya dalındaki eserlerinin varlığı öğrenilmiştir. Ancak, mütercimin, diğer eserlerine ulaşamamıştır.

Sultan İbrahim'in veziri Kemankeş Mustafa Paşa'nın kültür alanındaki katkıları konusunda kaynaklarda verilen bilgiler sınırlıdır. Kendisi söz konusu eserin çevirisini istemekle dönemin kültür hayatına önemli bir katkı sağlamıştır. Bu çalışmayla, bu katkı da ortaya çıkarılmıştır.

Tercüme eser hareketli olması bakımından son derece değerlidir. Ancak zaman zaman eserde aynı sözcüğün farklı şekillerde hareketlenmesi farklı okumalara da fırsat

yaratmaktadır. Elbette bu aynı zamanda tutarlı bir okuma güçlüğü yaratmaktadır. Bu özellikleri ile, eser, imla-telaffuz çalışmaları için önemli veriler sunmaktadır.

Eserde bazı ek uyumsuzlukları tespit edilmiştir. Bu uyumsuzluklar, *acılık* (40b/4), (127a/6); *úabölik* (127a/8); *öastelikde* (129b/6) şeklinde hem Türkçe hem de Arapça ve Farsça kelimelerde görülmektedir. Ancak, bu ek uyumsuzluklarının nedenlerini ortaya koymak çalışmamızın amacı olmadığı için bunlar yalnızca birkaç örnekle ortaya konulmuştur.

Eserin imla ve gramer özellikleri, çalışmanın hacimli olmasından dolayı detaylı bir şekilde ortaya konulamamıştır. Ancak eser, bu açılardan da mutlaka incelenmelidir.

Eser, Arapçadan çeviri olduğu için metinde devrik cümleler, teklik çokluk uyumunda bozulmalar (Bununla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Sarı, 2012), sıklıkla da Arapça ibareler bulunmaktadır. Tıbbi yararlılıklar ölçüsüyle tespit edilmiş Arapça ibareler, *Arapça İbareler Dizini*'nde açıklanmıştır. Burada ±124 adet Arapça ibare, olabildiğince Türkçeye çevrilmeye çalışılmıştır.

Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmi't-Tıbb metninde yer yer bir kelime veya bir ibare sığacak boşluklar bulunmaktadır. Bu boşluklarda yer alan kelimelerle, okunamayan veya anlamlandırılmayan kelimeler veya cümleler için metnin Arapça orjinal nüshasından karşılaştırmalar yapılmış ve eksiklikler böylece tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu karşılaştırma esnasında, Arapça orjinal nüsha ile incelenen metin arasındaki farklılıklar da tespit edildiği kadarıyla ortaya çıkarılmıştır. Bu karşılaştırmanın dağılımı şöyledir:

Metinde okunmasında güçlük çekilen sözcük ve cümlelerle ilgili ±720;

İncelenen metindeki boşlukları doldurmak için ±450;

İncelenen metinde bulunan boşluklarda herhangi bir sözcüğün bulunmadığına dair ±110;

Arapça nüshada olup incelenen metinde yer almayan ±18;

İncelenen metinde bulunan ama Arapça nüshada olmayan ±13 olmak üzere toplam ±1311 karşılaştırma yapılmıştır. Karşılaştırma sonucu yapılan düzeltmelerde, ifadeler olabildiğince Türkçeye çevrilmiş ve bunlar, dipnotlarda gösterilmiştir.

Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmi't-Tıbb, genel olarak Klasik Osmanlı Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır. Bu dönemde kullanılan tıp terimlerinde, özellikle, bitki, maden, hayvan ve yiyecek adlarında, Arapça ve Farsça başta olmak üzere pek çok dilden alıntı yapılmıştır. Çalıştığımız eserin Osmanlı Türkçesine Mısır'da çevrilmesi, özellikle Arapça ödünçleme kelimelerin yoğunluğunu artırmış olabilir. Çünkü, çeviride ilaç hammaddeleri Türkçesiyle değil, orjinal halleriyle verilmiştir. Ayrıca, bazı kelimelerdeki açıklamalar hiç Türkçeleştirilmemiş, Arapça sözdizimleriyle bırakılmıştır. Ancak eserin halkın konuştuğu dille harekelenmesi, onun Türk dilinin tarihî fonetik özellikleriyle ilgili çalışmalara kaynaklık edebilecek en önemli eserlerden biri haline getirmektedir. Çünkü, bu eser, Osmanlı döneminde yazılmış 5607 tıp metni içerisinde en önemli üç tıp kitabından biridir. Eser, nüsha sayısına göre Osmanlı döneminde yazılmış ilk üç tıp kitabı arasında yer almaktadır.

İlaç ve ilaç hammaddelerinin alfabetik düzende, sözlük şeklinde tanıtıldığı eserde, çoğu kırmızı mürekkeple yazılmış ±2015 madde başı bulunmaktadır. Bu madde başlarından 6 tanesi, ([aâl], [bÄöerencyye], [tüffÁöi'l-arö], [zelem], [zeytÿn-ı Beni İsrA'îl], [fülfülmÿne]) orjinal eserden çevirisi unutulmuş; 17 tanesi de ilaç

hammadelerinin içinde *ve'l-Yehudiyye*, *ve'l- Ayışete* şeklinde tanıtılan madde başlarıdır. 2015 madde başının dağılımı şu şekildedir:

Tablo 1: Eserde Arapça alfabetik sıraya göre verilen ilaç ve ilaç hammaddelerinin konulara göre dağılımı ve oranları

Madde Başlarının Dağılımı	Bitki	İlaç Terkibi	Hayvan	Yiyecek ve İçecek	Maden	Taş ve Toprak	Diğer	Toplam
Sayı	1311	257	203	106	67	62	9	2015
Oran	%65,06	%12,75	%10,07	%5,26	%3,32	%3,07	%0,47	%100

Eserde aynı adla yazılmış ilaçlar ayrı madde başı olarak görülmüştür. Çünkü, bu ilaçların terkipleri, kullanımları ve yararları birbirinden farklıdır. Tablo 1’de *Diğer* olarak gösterilen *NÂr-ı FÂris*, *Vesaò*, *HavÂ*, *Herme*, *Heftpehly*, *ÓammÂm*, *MÿmiyÂ*, *DuòÂn*, *RumÂd* madde başları, eserde, genellikle *bu meçhul bir şeydir* ifadesiyle açıklanmıştır.

Eserin tam metni ortaya konulurken, eserdeki 2015 madde başı başta olmak üzere, bunların eş anlamlıları, kullanıldığı hastalıklar, kullanım şekilleri, yararlı olduğu organlar, ilaç hazırlama yolları ve sağlık bilgileri de ortaya çıkarılmıştır. Son derece kapsamlı olan eserin sözcükleri, 17. ve 18. yüzyıl tıp terminolojisini ortaya koyduğu gibi Türkçenin tarihî tıp terminolojisinin ortaya konulmasında da önemli veriler sunacaktır.

Eserin hacimli olmasından dolayı, sözcüklerinin tamamını gösterecek bir dizin, hazırlanamamıştır. Bunun yerine, eserdeki tıp ve tıpla ilgili kelimeler, *Tematik Dizinler* başlığı ile incelenmiştir. Eserin tıp metni olmasından dolayı, tematik dizinlerde yer alan kelimeler, metnin büyük çoğunluğunu içermektedir. *Tematik Dizinler*’deki sözcüklerin dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2: Tematik dizinlerde geçen sözcüklerin, geçiş sayıları ve oranları

Kelime Çeşidi	Kelimelerin Kategorisi	Konuların Kategorisi	Terim Sayısı	Oran	Geçiş Sayısı	Oran	
İsimler	2.Dereceden Tıpla İlgili İsimler	Bitki İsimleri ve Bitki İsimleri İle İlgili Kelimeler	±2312	% 34,20	±12290	% 16,15	
		Hayvan İsimleri ve Hayvan İsimleri İle İlgili Kelimeler	±464	% 6,84	±1843	% 2,45	
		Maden İsimleri ve Maden İsimleri İle İlgili Kelimeler	±199	% 2,94	±1186	% 1,57	
		Yiyecek ve İçecek İle İlgili Kelimeler	±513	% 7,59	±3009	% 3,97	
		Toprak ve Toprakla İlgili Kelimeler	±118	% 1,75	±556	% 0,73	
	1.Dereceden Tıpla İlgili İsimler	Öncesi ve Sonrası Süreçleriyle Hastalık, Rahatsızlık İle İlgili Kelimeler	±980	% 14,42	±19247	% 25,28	
		Organ, Doku, Salgı ve Vücut Sistemleri İle İlgili Kelimeler	±376	% 5,57	±9554	% 12,55	
		İlaçlar, İlaç Hazırlama ve Kullanım Şekilleri İle İlgili Kelimeler	±511	% 7,58	±12655	% 16,65	
	Özel İsimler	Hekim İsimleri	±108	% 1,60	±436	% 0,57	
		Tıp Eserleri	±27	% 0,39	±76	% 0,10	
		Yer İsimleri	±143	% 2,11	±1154	% 1,51	
	Arapça İbareler		±122	% 1,80	±126	% 0,16	
	Tıbbi Fiiller Dizini			±893	% 13,2	±14009	% 18,34
	Toplam			±6766	% 100	±76141	% 100

Eserin tamamında yaklaşık 172.000 sözcük bulunmaktadır. Hazırlanan *Tematik Dizinler*'le bu sözcüklerin % 44, 27'si gösterilmiştir.

Özellikle bitki isimleri ile ilgili kelimelerin anlamlandırılması, kökeni ve okunuşu ile ilgili çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Bunun sebebi kelimelerin, farklı eserlerde farklı anlam, köken ve okunuşlarla gösterilmesidir. Bu durumda araştırmacı, hangi anlamı, hangi kökeni ve hangi okunuşu tercih edeceği ile ilgili tereddütlere düşmektedir. Bu kelimelerin ortak bir çatı altında, ortak okunuş özellikleri ve anlamlarla düzenlenmesi bu sorunların çözülmesinde büyük rol oynayacaktır. Ayrıca bu kelimelerin, yöresel anlamlarının da bulunduğu düşünülürse bu konu ile ilgili yapılacak çalışmaların önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Dâvûd-ı Antakî'nin İslam tıp tarihindeki yerini belirlemek için onun diğer çalışmalarının da incelenmesi gerekmektedir. Yine, eserin girişinden kimya dalında eserlerinin bulunduğu öğrenilen mütercim Muhammed Mustafa el-Gürânî'ni de hayatı ve eserleri ile ilgili detaylı bilgiler bulunabilirse, İslam tıp tarihindeki yeri daha iyi ortaya konulabilecektir.

KAYNAKÇA

- Acıduman, A., Özay İ. (2009). Antakya'lı Ünlü Hekim Dâvud el-Antakî'nin Nöroanatomi Hakkında Yazdıkları ve Bu Bilgilerin İslâm Tıp Tarihindeki Yeri. *Sinir Sistemi Cerrahisi Dergisi*, 2, 106-118.
- Adıvar, A. A. (1970). *Osmanlı Türklerinde İlim*. Remzi Kitabevi.
- Adıvar, A. A. (1977). Antakî. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 1). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 454-456.
- Ahmed İsa Bey, (1930). *Dictionnaire des Noms Des Plantes En Latin- Français*. Imprimerie Nationale, Anglais Et Arabe, Le Caire.
- Akbayar, N. (2003). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. (2. bs.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aktaş, E. G. (2010). *Abdulvehhab'ın Müntehab Adlı Tıp Kitabı (İnceleme- Metin-Dizimli Sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Al-Buşrî, S.A.S. (2009). Dr. Dâvûd El-Antakî'ye Göre Çevre Ve Çevrenin İnsanoğluna Etkisi. *Antakyalı Bilge Hekim Dâvûd El-Antakî*, (2. bs.), (Yayına hazırlayanlar: Mehmet Karasu, Sadık Nazik), 43-58.
- Al-Naser, F. A. (2009). Dâvûd-ı Antakî'ye Göre, İnsanın Hastalıklardan Korunma ve Psikolojik Durumunun, Vücudunda Gelebilecek Hastalıklara Olan Etkileri. *Antakyalı Bilge Hekim Dâvûd El-Antakî*, (2. bs.), (Yayına hazırlayanlar: Mehmet Karasu, Sadık Nazik), 33-42.
- Altıntaş, A., Şahin, O. (2003). *Yâdigâr (Tabîb İbn-i Şerîf)*. (C. 1), İstanbul: Yerküre Yayınları.
- Altıntaş, A., Okutan Y., Koçer D., Yıldız M. (2004). *Yâdigâr (Tabîb İbn-i Şerîf)*. (C. 2), İstanbul: Yerküre Yayınları.
- Ana Britaninnica (1986). Davud Antaki. *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*. (C. 7), İstanbul: Ana Yayıncılık, 23-24.
- Armenag, B. (1936). *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names*. Cairo: Argus and Papazian Presses.
- Ayhan, Z. A. (2011). *Kitabü Emrazi'l-Ayn (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.

- Bayat, A. H., Okumuş, N. (2004). *Muhammed Bin Mahmûd-ı Şirvani, Mürşid (Göz Hastalıkları)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Baytop T. (2007). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. (3. bs.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bedevian, K. A. (1936). *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish Language*. Kahire: Argus and Papazian Presses.
- Brockelman, C. (1960). Al-Antaki, Da'ud B. 'Umar Al-Darir. *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, (Vol. 1), Leiden: E.J. Brill, 516.
- Büyük Türkçe Sözlük*. (2011), (11. bs.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Canpolat, M. (1973). 14. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfredede. *DTCF Türkolji Dergisi*, 5, 20-47.
- Canpolat M., Önlü Z. (2007). *İshâk bin Murâd, Edviye-i Müfredede (Metin-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çağırın, Ö. (1992). *Ahmed-i Dâi: Tıbb-ı Nebevî*. (C. 1-3), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Demir, H. (2002). *Zahire-i Muradiye*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Devellioğlu, F. (1997). *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*. (19. bs.), Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dilçin C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Diñer, F. (1969). Hastalık Adlarına Halk Dilindeki Türkçe Karşılıklar. *Türk Dili*, 20, 60-63.
- Doğan, Ş. (2009). *Terceme-i Akrahâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- (2010). XVI. ve XVII. Yüzyıl Başlıca Türkçe Tıp Yazmaları Ve Buldukları Kütüphaneler. *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, 18 (3), 162-77.
- (2011). Onyedinci Yüzyılda Kaleme Alınmış Bir Tıp Ve Eczacılık Sözlüğü: Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, (C. 12), 2.
- Elbir, Z. G. (2000). *Salih bin Nasrullah (İbn Sellum el-Halebi) / Gayetü'l-Beyan fi Tedbiri Bedeni'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. (C. 1-2). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- El-Nassan, M.H. (2009). Mühendislik ve Bitkiler Arasında Dâvûd El-Antâkî. *Antakyalı Bilge Hekim Dâvûd El-Antâkî*, (2. bs.), (Yayına hazırlayanlar: Mehmet Karasu, Sadık Nazik), 27-32.
- Erdağı, B. (2001). *Tuhfe-i Mübarizi. (Metin-İnceleme-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Erdemir, A. D. (1982). *Kısa Tıp Tarihi*. Bursa.
- (1989). Ahlat-ı Erbaa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C. 2), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 24.
- (1994). Dâvûd-i Antâkî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (C. 9), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 26-27.
- Erkan, A. (2006). *El-Beyan Arapça-Türkçe Büyük Sözlük*. İstanbul: Yasin Yayınevi.
- Günargun, F. (1986). *14.-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Anorganik İlaçlar*. İstanbul.
- Gürlek, M. (2011) *İbrahim Bin Abdullah'ın Cerrahname (Alâ'im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri (Giriş-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- (2011). Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Cerrahî Yazmalara Bir Örnek: Alâ'im-i Cerrâhîn. *Turkish Studies*, (C. 6), Yaz, 3, 1423-1434.
- Güven, M. (2005). *Abdülvehhâb Bin Yusuf'un Münteheb-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- (2008). Kitâbu'l-Münteheb fi't-Tıbb'daki Organ Adları. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Bahar*, 23, 111-135.

- (2012). İslâmî Dönem İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Türk Tıp Bilimi ve Deontolojisi Açısından Görüngelel “Perspektifi” Bağlamda Değerlendirilmesi. *Lokman Hekim Journal*, 2(1),: 1-10.
- Hatemi, H., Işıl, Y. (1989). *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi (1978). *Yabani Bitkiler Sözlüğü*. (C. 1), (Çev. H. Tuncer), Atak Matbaası.
- İhsanoğlu, E., Unat, E. K. (2004). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*. (Yayımlayan: S. Vural), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İhsanoğlu, E., Şeşen, R., v.d. (2008). *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*. (C. 1), İstanbul: IRCİCA Yayınları.
- Kafadenk, N. (1996). *Hekim Bereket'in Tuhfe-i Mübârizi Adlı Eserinin Tenkitli Metni ve Akrabadin Kısımının İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kâhya, E. (1978). İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri. *Bilim ve Kültür Dalı Olarak Türkçe*, 233-269.
- (1992). On Beşinci Yüzyılda Yaşamış Bir Hekimimiz Mümin Bin Mukbil. *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, 93-102.
- (1992). İbn Nefis ve Eseri, El-Mucez. *Araştırma*, (C. 14), 189-200.
- (1995). *İbn-i Sinâ El-Kanûn Fi't-Tıbb*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- (1996). *Şemseddin İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- (2009). *İbn-i Sinâ El-Kanûn Fi't-Tıbb 2. Kitap*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Kahya E., Erdemir A. (2000). *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kanar M. (2000). *Farsça- Türkçe Sözlük*. İstanbul: Deniz Kitabevi.
- Karasu, M.-Nazik, S. (Yayına hazırlayanlar) (2009). *Antakyalı Bilge Hekim Dâvûd El-Antâkî*, (2. bs.), Ankara: Omay Ofset.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn An-Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*. (Arapçadan tercüme eden: R. Balcı (2007)), (C. 5), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kavsara, F. (2009). Antakyalı Davut. *Antakyalı Bilge Hekim Dâvûd El-Antâkî*. (2. bs), (Yayına hazırlayanlar: Mehmet Karasu, Sadık Nazik), 59-64.
- Kaya, E. (2002). *Hekim Hayreddin Amasyavi'nin Hulasatu't-Tıbb Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- (2006, 16-18 Haziran). Hekim Hayreddin'in Hulasatu't-Tıbb Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme. *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, 297-315.
- (2008). *Muhyiddin Mehi'nin Müfîd (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Kaya, Ö. (2006). Doğu Türk Yazı Dili ve Edebiyatı Araştırmaları VI: Doğu Türk Yazı Dili Alanına Ait Bir Tıp Metni. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, (C. 3), 4, 111-129.
- Kılıçoğlu, V. (1956). *Cerrahiye-i İlhanîyye*. Ankara Üniversitesi: Ankara: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Kırkkılıç, A. (1999). *Lehçetü'l-Lugat*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kızıldağlı, E. (1950). Dâvûdu Antakî'nin Antakya'da Yaşayan Hatıraları. *Türk Folklor Araştırmaları*, (C. 1), 10, 153-154.
- Kızıldağlı, E. (1979). Hekim Davudu Dariri Antaki. *Dirim*, (C. 54) 9-10, 309-10.
- Köktekin, K. (2007). Hazâinü's-Saadât'ta Geçen Tıp Terimleri. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 35, 13-27.
- Kutlar, F.S. (2005). *Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhîrname*. Ankara: Öncü Kitap.

- Lev, E. (2005). The Contribution of the Sixteenth-Century Turkish Physician Daud al-Antaki to the Research of Medical Substances in Use in the Levant (Bilad al-Sham) (16. Yüz Yıl Türk Hekimi Daud al-Antakî'nin Doğu Akdeniz Bölgesi'nde (Bilad al-Sham) Kullanılan Tıbbî Maddelerin Araştırılmasına Katkısı). *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, (C. 13), 75.
- Meninski, F. M. (2000). *Thesaurus, Linguarum Orientalium, Turcicae- Arabicae-Persicae, Lexicon, I-II-III-IV*. (Hazırlayan: Mehmet Ölmez). İstanbul: Simurg Yayınları.
- Mevaldî, M. (2009) Dünya Kütüphanelerinde Dâvûd El-Antâkî'nin El Yazması Eserler. *Antakyalı Bilge Hekim Dâvûd El-Antâkî*, (2. bs.), (Yayına hazırlayanlar: Mehmet Karasu, Sadık Nazik), 19-26.
- Meyerhof, M. (1984). *Studies in Medieval Arabic Medicine, Theory and Practice*. London: Variorum Reprints.
- Muhibbî, M. E. (t.y.). *Hulasatü'l-Eser Fi A'yani'l-Karni'l-Hadi Aşr*. (C. 4), Beyrut: Daru Sadır.
- Mutçalı S. (1995). *Arapça- Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı*. (Hazırlayan: Mürsel Öztürk- Derya Örs (2009)), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nazima A., Reşad, F. (2005). *Mükemmel Osmanlı Lügati*. (Hazırlayan: Necati Birinci-Kâzım Yetiş-Fatih Andı vd), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Okumuş, N. (1998, 27 Temmuz). Ünlü Türk Hekimi Şirvanlı Mahmud'un Sultâniyye Adlı Eserinin Bilinmeyen Nüshası. *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 3, 30-33.
- Önler Z. (1985). Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri. *TDAY Belleten*, 89-130.
- (1990). 14 ve 15. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri. *Journal of Turkish Studies*, (Vol.14), (Fahir Öz Armağanı), 357-392.
- (1990). *Celâlüddin Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ I, (Giriş-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1998). XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Söz Varlığı. *Kebikeç*, 6, 157-168.
- (1999). *Müntahab-ı Şifâ II (Sözlük)*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- (2004). XIV.-XV.Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 52, 53-63.
- (2006). Divanü Lugati't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Tıp Terimleri. *Kebikeç*, 22, 135-150.
- Özçelik, S. (1990). *Nidayî, Menâfiü'n-Nâs (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- (2001). *Kitabü'l-Mühimmât*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Özden, H. (2002). *Kutadgu Bilig'de Âhlak Kavramı ve Tıp Etiğine Katkısı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Özer, A.A. (2009.). Şeyhî, Hayatı Sanatı ve Eserleri. *Yağmur, Ekim-Kasım-Aralık*, 45.
- Pamuk, H. A. (2002). *Şifalı Bitkiler ve Emraz*. İstanbul: Pamuk Yayınları.
- Plessner, M. (1962). Daud al-Antaki's Sixteenth-Century Encyclopedia On Medicine, Natural History and Occult Sciences. *International Congress of the History of Science*, (Vol. 26), 635-637.
- Plessner, M. (1964). On Daud al-Antaki's Medical and Magical Encyclopedia and Some of its Sources. *Eretz-Israel*, (Vol. 138), 138-41.
- Redhouse, *Turkish And English Lexicon*. (2006). (3. bs.), İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Rehber Ansiklopedisi, Dâvud-ı Antakî. <http://www.yolgecenhani.biz/davud-antaki-t294726.html>. Erişim tarihi: 13.01.2009.
- Rıfat, A. (2004). *Lügât-i Tarihiyye ve Coğrafıyye* (C. 1-7). (2. bs.) Tıpkıbasım/Faksimile, Ankara: 2004.
- Sarı, M. (1984). *El-Mevârid, Arapça Türkçe Lügat*. İstanbul: İpek Yayınları.

- Sarı, M (2012). Eski Anadolu Türkçesinde Teklik-Çokluk Uyumunda Bozulmalar. *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22 Ekim 2011) Bildirileri*, Adana.
- Siggel, P. A. (1950). *Arabisch-Deutsches Wörterbuch Der Stoffe*. Berlin: Akademie Verlag.
- Steingass, F. (1930). *Persian-English Dictionary*. London.
- Steingass, F. (1993). *Arabic-English Dictionary*. New Delhi, First Reprint.
- Süveren, K. (1987). *Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun Mücerrebname Eserinin Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- (1991). *İbni Sina(980-1037)'nin Akabadin Eseri İle Şerefeddin Sabuncuoğlu (1385-1468)'nin Akabadin Eserinin Tıp Ve Bilim Tarihi Açısından Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. GATA Tıp Fakültesi, Ankara.
- Şahin, H. (2007). Câmî'ü'l-Fürs Örneğinde XVI. Yüzyıl Bitki İsimleri. *Türkoloji Araştırmaları*, (C. 2) 2, 570-602.
- Şahin, M. Ü. (1994). *Mü'min bin Mukbil, Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Surûr (Dil İncelemesi-Metin- Söz Dizini)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Şakaik-ı Numaniyye ve Zeyilleri, *Vekayii'l-Fudala II-III Şeyhi Mehmed Efendi (1500-1650)*. (Hazırlayan: Abdülkadir Özcan (1989)), İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şehsuvaroğlu, B. N. (1961). *Eşref bin Muhammed, Hazâinü's-Saadat (Dizin ve Tıpkıbasım)*. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- (1970). *Eczacılık Tarihi Dersleri*. İstanbul.
- (1978). Dâvud-ı Antakî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 125 – 126.
- (1984). *Türk Tıp Tarihi*, Bursa.
- Şemsettin Sami (1896). *Kamusü'l-Alâm* (C. 1-6). Mihran Matbaası.
- Şenel, Ü. (1988). *Amasyalı Hekim Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Eseri -Mücerrebname- (İnceleme-Metin-Transkripsiyon-İndeks)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Terzioğlu, A. (1983, Eylül). Osmanlı Yükseliş Devrinin Ünlü Hekimbaşısı: Ahi Çelebi, *Tarihte Tıp*, Yıl 4, S 11.
- (1997). Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Hastane ve Tıp Tarihine Bir Bakış. *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* (Hazırlayan: Azize Aktaş Yaşa- Sevay Okay Atılğan (1989, 4-7 Eylül)), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 359-369.
- Tokat, F. (2012). *Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetü'l- Eribi'n- Nâfia Li'r-Rûhâni Ve't-Tabîb'i (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Turan, Z. (1992). *Hacı Paşa, Teshil (Dil Özellikleri-İnceleme-Söz Dizini)*. (C. 1-2), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Türkmen, S. (2006). *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.
- Uçar, İ. (2009). *Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb-Cerrâh Mesûd (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*. (C. 1), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Uludağ, O. Ş. (1935). Eski Tıbbımızda Değerli Kitaplar. *Ülkü*, (C. 5), 1935.
- Uzel, İ. (1979). *İlk Türkçe Yazmalarının Ağız ve Diş Hastalıkları Yönünden İncelenmesi*. İstanbul.
- (1992). *Cerrâhiyyetü'l-Haniyye*. (C. 2), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzel, İ., Süveren, K. (2000). *Mücerrebname (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri-1468)*. Ankara: AKM Yayını.
- (1978). Antakî. *Küçük Türk İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.
- (1993). Asırlara Göre Osmanlı Türklerinde Hekimlik, *Tıp Tarihi Yıllığı II*, İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.
- Üşenmez, E. (2008). XV. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Eseri: Kemâliye, *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, Mayıs*, (C 2), 20-24.

- (2008). Terimsel Açıdan Divanu Lugati't-Türk, *Akademik Araştırmalar Dergisi 2008 Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı*, Kasım 2008-Ocak 2009, İstanbul, 166-181.
- Yavuz, Y. (2008). *Hekim Hayreddin'in Kitâb-ı Akrabâdin'i*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Yelten, M. (1993). *Şirvanlı Mahmud-Kemâliyye (Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- (1988). Şirvanlı Mahmud'un Hayatı ve Eserleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 57.
- Yıldırım, N. (1986). Alâim-i Cerrâhîn'in Bilinmeyen Bir Özeti: Nebzeti'n-Mine'l-Cerrâhîn. *Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 100-104.
- (2000). İbrahim bin Abdullah, Alâim-i Cerrahin Adlı Türkçe Eseriyle Tanınan Osmanlı Cerrahı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 21), İstanbul, 284-286.
- Yurdakul, Y. (2001). *Risale-i Hasatü'l-Külye ve'l-Mesane (Giriş-İnceleme- Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Zakkur, M. Y. (2009). Bedenlerin İyileştirilmesinde Zihinlerin Yolculuğu Kitabı Ömer Oğlu Dâvûd El-Antâkî (Miladi 1539- 1599/ Hicri 942-1008). *Antakyalı Bilge Hekim Dâvûd El-Antâkî*, (2. bs.), (Yayına hazırlayanlar: Mehmet Karasu, Sadık Nazik), 77-89.
<http://www.seslisozluk.net> (10.07.2009)
<http://www.sozluk.net/index.php?word=azbe&sozluk=osmanlica> (31.03.2014)
<http://www.loghatnaameh.com> (Loghatname Sözlüğü ya da Dehkhoda Sözlüğü 12.09.2013)
http://tr.wikipedia.org/wiki/Geleneksel_Anadolu_Halk_Hekimli%C4%9Fi (30.09.2014)